

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง การจัดการศึกษาอิสลามในเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล เป็นการวิจัยเชิงพรรณนา ผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยทั้งหมด กล่าวคือ วัตถุประสงค์ของการวิจัย กลุ่มตัวอย่างการวิจัย สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

5.1 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาบริบททางสังคมของชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล
2. ศึกษาระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล
3. ประมวลแนวทางในการจัดการการศึกษาอิสลามของชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล

5.2 กลุ่มตัวอย่างในการวิจัย

1. กลุ่มตัวอย่างที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับบริบททางด้านสังคมของชุมชนใช้การดำเนินการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสังเคราะห์เอกสารและการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึก แล้วนำข้อมูลที่ได้อามาวิเคราะห์เนื้อหา สังเคราะห์เนื้อหา สรุปและเผยแพร่ จำนวน 10 คน
2. กลุ่มตัวอย่างที่ตอบแบบสอบถามเป็นประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล จำนวน 216 คน
3. กลุ่มตัวอย่างที่ใช้สัมภาษณ์ เป็นผู้ที่เคยมีประสบการณ์เกี่ยวกับชุมชนเกาะบูโหลนและเข้าใจบริบทของชุมชนเป็นอย่างดี จำนวน 24 คน

5.3 สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิจัยเกี่ยวกับการจัดการศึกษาอิสลามในชุมชนมุสลิม เกาะบูโหลน จังหวัดสตูล เป็น 5 ตอน คือ ผลการวิเคราะห์เกี่ยวกับบริบททางสังคมของชุมชนมุสลิม เกาะบูโหลน จังหวัดสตูล ผลการวิเคราะห์ระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล และประมวลความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนรวมทั้งข้อเสนอแนะอื่นๆเกี่ยวกับการจัดการศึกษาอิสลามในชุมชนมุสลิม เกาะบูโหลน จังหวัดสตูล

ตอนที่ 1 ผลการวิเคราะห์เกี่ยวกับบริบททางสังคมของชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล

บริบททางสังคมของชุมชนมุสลิมหมู่เกาะบูโหลน จังหวัดสตูลพบว่า ประชาชนมุสลิมหมู่เกาะบูโหลนมีปฏิสัมพันธ์กันเองภายในชุมชนมากเช่น การแต่งงานด้วยกันระหว่างตระกูล รวมทั้งกับชุมชนภายนอกเกาะก็ยังไปมาหาสู่กัน ขาดสาธารณูปโภคที่สำคัญ เช่น การเข้าถึงไฟฟ้า สาธารณะสุข น้ำอุปโภคบริโภค ทางด้านเศรษฐกิจ พบว่า ประชาชนชุมชนมุสลิมหมู่เกาะบูโหลนประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก รองลงมาคืออาชีพบริการ และค้าขาย มีรายได้น้อยกว่าหรือพอกับรายจ่ายเท่านั้น และส่วนใหญ่ติดหนี้สิน ทางด้านการศึกษาอิสลาม พบว่า ประชาชนส่วนใหญ่มีการศึกษาน้อย ไม่สามารถอ่านและเขียนภาษาอาหรับ หรืออ่านอัลกุรอานได้ ไม่มีการเรียนการสอนในระดับพรีคูอินหรือตาดิกา แต่มีการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในโรงเรียนสามัญของรัฐ ไม่มีอิหม่ามหรือผู้นำทางด้านศาสนาที่เป็นเป็นบุคคลในชุมชนเองมีเพียงอาสาสมัครจากแผ่นดินใหญ่มาทำหน้าที่นำละหมาดวันศุกร์หรือบางช่วงที่มีพิธีกรรมสำคัญทางศาสนาเท่านั้น มีการพยายามที่จะเรียนต่อในระดับที่สูงขึ้น แต่ด้วยเหตุขาดแรงจูงใจและการไม่ได้เห็นตัวอย่างคุณภาพชีวิตที่ดี รวมทั้งฐานทางเศรษฐกิจและพื้นฐานทางการศึกษาที่ไม่ดีเท่าที่ควรเด็กส่วนใหญ่จึงไม่ได้เรียนต่อในระดับที่สูงกว่าชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น

ตอนที่ 2 ผลการวิเคราะห์ระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชน ในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล

ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถามในการศึกษาระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลาม ของประชาชนมุสลิมในเกาะบูโหลน พบว่าส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง อายุ 26 -35 ปี

ส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาสามัญในระดับชั้นประถมศึกษา และไม่ได้รับการศึกษาศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก มีรายได้เฉลี่ยต่อเดือน ๆ ละ 8,001 – 12,000 บาท ผลการวิเคราะห์ข้อมูลระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล ซึ่งมีทั้งหมด 3 ด้าน คือ ด้านการศึกษาในระบบ ด้านการศึกษานอกระบบ และด้านการศึกษาตามอัธยาศัย พบว่า โดยภาพรวมมีความต้องการอยู่ในระดับมากที่สุด เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่าความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามด้านการศึกษานอกระบบอยู่ในระดับมากที่สุด ส่วนด้านอื่น ๆ มีความต้องการอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านปรากฏผล ดังนี้

1. ด้านการศึกษาในระบบ พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามโดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาอิสลามแบบโรงเรียนรัฐที่มีการสอนวิชาอิสลามศึกษาแบบเข้ม ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาในโรงเรียนของรัฐที่มีการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในระดับชั้นปฐมวัย

2. ด้านการศึกษานอกระบบ พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามโดยรวมอยู่ในระดับมาก ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาอิสลามโดยมีโรงเรียนตาดีกา ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการให้มีการสอนแบบสถาบันการศึกษาปอเนาะ

3. ด้านการศึกษาตามอัธยาศัย พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามโดยรวมอยู่ในระดับมาก ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการสอนอัลกุรอานสำหรับเด็กในหมู่บ้าน ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการศึกษาคัมภีร์อิสลามจากสื่ออื่นๆ เช่น แผ่นพับ

ตอนที่ 3 ผลการประมวลแนวทางในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน

จากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีประสบการณ์เกี่ยวข้องกับชุมชนและเข้าใจบริบทของชุมชน และจากการรวบรวมข้อมูลจากแบบสอบถามปลายเปิดความเกี่ยวกับความต้องการในการจัดการการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล พบว่า แนวทางในการจัดการศึกษาอิสลามในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูลประชาชน มีดังนี้

1. ด้านการศึกษาในระบบ ส่วนใหญ่เห็นว่าแนวทางที่เป็นไปได้ในการจัดการศึกษาอิสลามคือ การพัฒนาการจัดการเรียนการสอนวิชาอิสลามศึกษาซึ่งเป็นรายวิชาที่มีอยู่แล้วในโรงเรียนสามัญ ให้มีความเข้มข้นมากขึ้นและมีชีวิตชีวา โรงเรียนสามัญและชุมชนอาจจะร่วมมือกันในเรื่องทรัพยากรเงินทุน โดยจ้างครูอิสลามศึกษาสอนพิเศษให้กับเด็กและประชาชนอาจจะให้ค่าตอบแทนเป็นรายชั่วโมง หรือให้เงินเดือน โดยอาจจะแบ่งการเรียนการสอนเป็นสองช่วงคือ สอนช่วงวันเสาร์อาทิตย์ในเวลากลางวัน และสอนตอนกลางคืนในวันปกติ อาจจะแบ่งการเรียนการสอนให้กับเด็กและผู้ใหญ่ โดยใช้โรงเรียนและมัสยิดเป็นฐานในการจัดการเรียนการสอน ทั้งนี้ต้องคำนึงถึง

2. ด้านการศึกษานอกระบบ ส่วนใหญ่เห็นว่าจะต้องผลักดันให้มัสยิดได้รับการจดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย หรือหาช่องทางที่จะทำให้มัสยิดได้รับการรับรองการเป็นนิติบุคคล เพราะปัจจุบันชุมชนและมัสยิดตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติไม่สามารถจดทะเบียนได้ตามกฎหมาย ถ้าผลักดันสำเร็จมัสยิดก็จะได้รับงบประมาณอุดหนุนจากรัฐ ทำให้สามารถนำงบประมาณมาพัฒนาและจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในชุมชนได้ตามความตั้งใจของคนในชุมชน เช่น การจัดการจัดการเรียนการสอนแบบคาตีกาหรือคุรุสัมพันธ์ ซึ่งโรงเรียนและชุมชนจะต้องทำงานร่วมกันเพื่อผลักดันให้เกิดขึ้น และในระยะสั้นจำเป็นที่จะต้องประสานผู้มีจิตอาสาจากบนฝั่งมาเป็นผู้สอน โดยชุมชนจะต้องร่วมเงินกันเพื่อเป็นสินน้ำใจเป็นค่าเดือนทางและค่าตอบแทนเล็กน้อยให้ผู้สอน สำหรับการจัดการศึกษาในระยะยาวจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนในเกาะบูโหลนได้รับการศึกษาที่สูงกว่าชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น โดยการผลักดันให้นักเรียนที่เรียนจบมัธยมต้น ไปเรียนต่อจนจบระดับปริญญาตรีและสร้างความเข้มแข็งให้เยาวชนสามารถกลับมาสอนศาสนาให้คนในหมู่บ้านและพัฒนาหมู่บ้านในด้านอื่นๆ ซึ่งจะสามารถเป็นแบบอย่างให้เด็กรุ่นต่อไปได้

3. ด้านการศึกษาตามอัชยาศัย ส่วนใหญ่เห็นว่า จะต้องใช้โรงเรียนสามัญในฐานะที่เป็นกลไกของรัฐเติมเต็มในส่วนที่ยังขาดอยู่ ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงอัตลักษณ์และสอดคล้องกับวิถีของคนในชุมชน ซึ่งนอกจากจะจัดการเรียนการสอนให้คนในชุมชนได้รู้ถึงหลักวิชาการศาสนาขั้นพื้นฐานแล้วก็ต้องให้รู้ถึงอัตลักษณ์ของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาด้วย เช่น การให้ครูอิสลามศึกษาเป็นผู้นำและเริ่มต้นในกระบวนการจัดการเรียนการสอน ครูโรงเรียนสามัญจะต้องเป็นแบบอย่างสร้างแรงจูงใจและกระตุ้นให้ผู้ที่จะมีความรู้พื้นฐานทางด้านศาสนากล้าที่จะสอนเด็กๆ และคนในชุมชน

5.4 อภิปรายผลการวิจัย

จากผลการวิจัยเรื่องการจัดการศึกษาอิสลามในเกาะบาหลี จังหวัดสตูล ทำให้ค้นพบข้อเท็จจริงหลายประการซึ่งควรนำมาอภิปรายผล ดังนี้

1. บริบททางสังคมของชุมชนมุสลิมเกาะบาหลี จังหวัดสตูล ประชาชนในเกาะมีปฏิสัมพันธ์กันเองภายในชุมชนมาก เช่น การแต่งงานด้วยกันระหว่างตระกูล รวมทั้งกับชุมชนภายนอกเกาะก็ยังไปมาหาสู่กัน ขาดสาธารณูปโภคที่สำคัญ เช่น การเข้าถึงไฟฟ้าใช้อย่างเพียงพอ ไม่มีสถานบริการด้านอนามัยและสาธารณสุข ขาดน้ำจัดสำหรับอุปโภคและบริโภคอย่างเพียงพอ ประชาชนชุมชนประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก รองลงมาคืออาชีพบริการ และค้าขาย มีรายได้น้อยกว่าหรือพอกับรายจ่ายเท่านั้น และส่วนใหญ่คิดหนี้สิน ไม่มีผู้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี ส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาตอนต้น ไม่สามารถอ่านและเขียนภาษาอาหรับ หรืออ่านอัลกุรอานในซูเราะห์ต่างๆ ได้ ชุมชนไม่มีการเรียนการสอนในระดับพรีคูอินหรือตาดีกา แต่มีการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในโรงเรียนสามัญของรัฐ ไม่มีอิหม่ามหรือผู้นำทางด้านศาสนาที่เป็นคนในชุมชนเองมีเพียงอาสาสมัครจากแผ่นดินใหญ่มาทำหน้าที่นำละหมาดวันศุกร์และบางช่วงที่มีพิธีกรรมสำคัญทางศาสนาเท่านั้น ทำให้ประชาชนขาดการปฏิบัติตามหลักกฏอนอิสลาม 5 ประการมาอย่างต่อเนื่อง มีการพยายามที่จะเรียนต่อในระดับที่สูงขึ้นเช่น ระดับมัธยมศึกษาตอนปลายและปริญญาตรี แต่ด้วยประชาชนในชุมชนขาดแรงจูงใจทั้งยังไม่เคยเห็นตัวอย่างคุณภาพชีวิตที่ดีจากคนรุ่นก่อนๆ ที่ประสบความสำเร็จจากการศึกษาสูง รวมทั้งฐานทางเศรษฐกิจและพื้นฐานทางการศึกษาที่ไม่ดีเท่าที่ควรเด็กส่วนใหญ่จึงไม่ได้เรียนต่อในระดับที่สูงกว่าชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ชุมชนขาดการบริหารและการจัดระบบทางสังคมที่ดี เกาะบาหลีจึงมีบริบททางสังคมและสภาพที่แตกต่างจากชุมชนมุสลิมในเกาะอื่นๆ ในแถบทะเลอันดามัน เช่น เกาะปันหยี เกาะยาวน้อย เกาะไผ่ในจังหวัดพังงา และแตกต่างกับชุมชนมุสลิมอื่นๆ ดังที่ กำไล จินดาพล (2548) ได้ศึกษาชุมชนเกาะปันหยีภายใต้กระแสการท่องเที่ยว ผลการศึกษาพบว่า ชุมชนเกาะปันหยี เป็นชุมชนมุสลิม ที่ก่อตั้งขึ้นโดยกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ เชิงเครือญาติกัน ความสัมพันธ์ระหว่าง มีรูปแบบอัตลักษณ์ประเพณีวัฒนธรรมที่เคร่งครัดในศาสนา เชื่อฟังผู้นำที่เป็นผู้นำทางศาสนา การทำกิจกรรมทางศาสนา ร่วมกันเป็นภาระและหน้าที่ของคนในชุมชนที่จะต้องทำกิจกรรมร่วมกัน แต่ภายหลังจากที่มีความเจริญในการพัฒนาการท่องเที่ยวเข้ามา ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและความเคร่งครัดในศาสนาของคนในชุมชนน้อยลง มีทางเลือกในการประกอบอาชีพที่หลากหลาย เช่น เปลี่ยนจากอาชีพประมงมาเป็นอาชีพเกี่ยวกับการท่องเที่ยว ค้าขาย เนื่องจากชุมชนได้ปรับสภาพการพัฒนาตามนโยบายของรัฐเป็นแหล่งท่องเที่ยว ประชาชนจึงมีเศรษฐกิจที่ดี คนหนุ่มสาวมีความตั้งใจที่จะเรียน

ต่อในระดับที่สูงขึ้น มีโรงเรียนตาดีกาสำหรับสอนเด็กๆ รวมทั้ง สุชล จรุงการและคณะ (2549) ได้ศึกษาการพัฒนากระบวนการเรียนรู้สืบสานตำนานโห่เกาะไม้ไผ่ ตำบลเกาะป็นหยี อำเภอเมืองจังหวัดพังงา ผลการศึกษาพบว่า เกาะไม้ไผ่เป็นหมู่บ้านชุมชนมุสลิม หมู่บ้านหนึ่งของตำบลเกาะป็นหยี อำเภอเมืองจังหวัดพังงา ตั้งอยู่บนเกาะและป่าชายเลนอ่าวพังงา ชาวบ้านส่วนใหญ่ร้อยละ 95 ประกอบอาชีพประมงชายฝั่ง รองลงมาคือเกษตร มีพื้นที่สวนยางและนาข้าว เลี้ยงปลาในกระชัง และมีอาชีพบริการนักท่องเที่ยว มีรายได้ต่ำกว่าและเพียงพอกับรายจ่ายเท่านั้น มีผู้นำทางธรรมชาติที่คนในชุมชนให้ความเชื่อถือคือ นายสุระ เด่นสิริ (โตะอิหม่าม) นายหล่อเจ๊ะโศ (โตะครู) มีการจัดการศึกษาโดยโรงเรียนของรัฐและมีการจัดการเรียนการสอนศาสนาให้แก่เด็กๆ แต่ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนไม่เป็นที่น่าพอใจเนื่องจากครูมีภาระงานเอกสารที่ต้องรับผิดชอบ มีสถานีนามัยและบริการสาธารณสุขอยู่บนเกาะ ขาดไฟฟ้าใช้อย่างเพียงพอประชาชนใช้แผงเซลล์พลังงานแสงอาทิตย์ให้แสงสว่างภายในบ้านเท่านั้น มีน้ำจืดสำหรับอุปโภคและบริโภคไม่เพียงพอในช่วงหน้าแล้ง

ที่ผลการศึกษาเป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่าชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลนตั้งอยู่ในภูมิศาสตร์ที่เป็นเกาะห่างไกลจากศูนย์กลางการพัฒนา การสื่อสารและการคมนาคมไม่สะดวก ทำให้ชุมชนขาดปัจจัยสนับสนุนที่มีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตในเกือบทุกด้าน ขาดบุคลากรทางการศึกษาและผู้นำศาสนาที่มาจากชุมชนเอง ส่งผลทำให้ขาดการเชื่อมโยงกระแสการฟื้นฟูอิสลามทั้งในระดับประเทศและระดับนานาชาติตามไปด้วย จึงทำให้ยังมีวิถีชีวิตตามวิถีดั้งเดิมตามบรรพบุรุษ ในด้านการปฏิบัติศาสนกิจยังไม่ได้อยู่บนพื้นฐานของความรู้ศาสนาตามหลักวิชาการที่มีมาตรฐานดังเช่นในพื้นที่อื่นๆ ดังที่วิสุทธิ บิลลาเต๊ะ (2553) ได้ศึกษากระบวนการดำรงอัตลักษณ์มุสลิมกับการสร้างชุมชนเข้มแข็ง : กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ ตำบลลูเต้ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ผลการวิจัยพบว่า ภูมิศาสตร์ที่ตั้งของชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ มีส่วนสำคัญในการรักษาความเป็นปึกแผ่นของชุมชน และความพยายามในการดำรงอัตลักษณ์มุสลิม 3 ประการอันได้แก่ การละหมาด การซกาต และการส่งเสริมความดีที่ยังความชั่ว มีพลวัตที่นำมาซึ่งความเข้มแข็งของชุมชนในปัจจุบัน การละหมาดมีศักยภาพสูงในการผลิตซ้ำจักรวาลทัศน์อิสลาม ชัดเจนจิตใจและก่อให้เกิดการรวมตัวอย่างยั่งยืนในชุมชน จึงช่วยให้ชุมชนชนมีระบบสังคมของตัวเอง ขณะที่ซกาตช่วยสร้างเศรษฐกิจที่มีลักษณะทั้งการแสวงหากำไรและเอื้อเพื่อแบ่งปันกันขึ้น ทำให้ชุมชนมีหลักประกันสังคมแก่ผู้ด้อยโอกาส ส่วนกาส่งเสริมความดีที่ยังความชั่วก็ช่วยให้ชุมชนมีกฎกติกาที่ใช้บังคับกันเองทำให้เกิดความสงบสุข ร่มเย็น และเป็นระเบียบเรียบร้อยมากขึ้น และกระบวนการที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอัตลักษณ์ทั้งสามไว้ได้ 3 ประการ ได้แก่ การจัดการความรู้ การสร้างวิถีชีวิต และการบริหารจัดการ

2. ความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล โดยรวมอยู่ในระดับมาก และมีความต้องการจัดการศึกษาอิสลาม ด้านการศึกษาในระบบมากที่สุด ส่วนด้านศึกษานอกระบบและด้านการศึกษาตามอัธยาศัยมีความต้องการอยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับ ศิริลักษณ์ ว่างทอง (2555) ได้ศึกษาความต้องการในการจัดการศึกษาของผู้ปกครองนักเรียนในโรงเรียนวังจันทร์วิทยา สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษามัธยมศึกษา เขต 18 ผลการวิจัยปรากฏว่า ผู้ปกครองผู้ปกครองนักเรียนในโรงเรียนวังจันทร์วิทยา มีความต้องการในการจัดการศึกษาโดยรวมอยู่ในระดับมาก สอดคล้องกับ นิลมณี พิทักษ์ และคณะ(2545) ได้ศึกษาความต้องการรูปแบบการจัดการศึกษาตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 ของผู้ปกครองในเขตชุมชนแออัด ในเขตเทศบาลนครขอนแก่น พบว่า ระดับความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบการจัดการศึกษาในชุมชนแออัดของผู้ปกครองในเขตเทศบาลนครขอนแก่น ทั้ง 3 รูปแบบ ได้แก่ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย โดยภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด ส่วนความต้องการจัดการศึกษาด้านอื่นๆอยู่ในระดับรองลงไป

ที่ผลการศึกษาเป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ประชาชนส่วนใหญ่มองว่า การจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นการศึกษาที่มีความคุ้นเคย มองเห็นและสามารถจับต้องได้ และถือว่าเป็นการจัดการศึกษาที่มีความเข้มข้น เป็นสิ่งที่ยืนยันว่าเมื่อได้ศึกษาในระบบแล้วผู้เรียนจะมีคุณภาพ ส่วนการศึกษานอกระบบและตามอัธยาศัยนั้น ประชาชนอาจมองว่าเป็นเป็นสิ่งสำคัญน้อยรองลงมาจากการศึกษาในระบบ อีกทั้งมีข้อจำกัดหลายประการที่อาจทำให้เกิดการจัดการศึกษาที่ยั่งยืนและยาวนาน เช่นข้อจำกัดด้านภูมิศาสตร์ที่ตั้งเป็นเกาะห่างไกลทำให้ไม่มีอาสาสมัครมาสอนสอนอย่างต่อเนื่อง ดังที่ ทศพร พงศ์สุวรรณ (2555) กล่าวว่า ชุมชนที่มีพื้นที่เป็นเกาะห่างไกลจากการพัฒนาและสิ่งอำนวยความสะดวก ส่วนใหญ่จะมีความต้องการที่จะเข้าถึงการศึกษาในระบบเนื่องจากการศึกษาในระบบจะเป็นที่ยืนยันว่าชาวบ้านได้รับรองและได้รับมาตรฐานทางการศึกษาที่เข้มข้นและมีมาตรฐาน ในขณะที่ทางด้านการศึกษาตามอัธยาศัยก็เป็นสิ่งที่ผูกพันอยู่กับวิถีชีวิตของชุมชน ดังเช่นการศึกษาตามมัสยิดที่ประชาชนจะมีความต้องการมากที่สุดเนื่องจากการศึกษาที่เรียนรู้เพื่อที่จะได้นำไปปฏิบัติศาสนากิจซึ่งถือเป็นหลักปฏิบัติที่ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน มีหลักผูกโยงอยู่กับความผาสุกทางจิตใจ

เมื่อพิจารณาระดับความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามของประชาชนในชุมชนมุสลิมหมู่เกาะบูโหลน จังหวัดสตูล เป็นรายด้านสามารถอภิปรายผลได้ ดังนี้

1. ด้านการศึกษาในระบบ พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมหมู่เกาะบูโหลน จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลาม โดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาอิสลามแบบ โรงเรียนรัฐที่มีการสอนวิชาอิสลาม

ศึกษาแบบเข้ม ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาในโรงเรียนของรัฐที่มีการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในระดับชั้นปฐมวัย สอดคล้องกับ อัคนันย์ อาลีกาแห (2553) ได้ศึกษาปัญหาและความต้องการของครูอิสลามศึกษาในการจัดการสอนอิสลามศึกษาในโรงเรียนของรัฐตาม โครงการพัฒนาการสอนอิสลามศึกษาระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในจังหวัดปัตตานี พบว่า ความต้องการของครูสอนอิสลามศึกษาในการจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในโรงเรียนของรัฐตาม โครงการพัฒนาการเรียนการสอนอิสลามศึกษาระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในจังหวัดปัตตานีดังนี้ ด้านหลักสูตรและการนำหลักสูตรไปใช้มีความต้องการมากที่สุดคือ อบรมด้านหลักสูตรแบบเข้มเพื่อความเข้าใจและพัฒนาผู้สอน ด้านการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน มีความต้องการมากที่สุดคือ นำเทคนิคใหม่ๆที่หลากหลายในการจัดการเรียนการสอน ด้านสื่อการเรียนการสอน มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการสื่อและนวัตกรรมที่เอื้อต่อการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่เพียงพอ ด้านการวัดผลและประเมินผล มีความต้องการมากที่สุดคือ คู่มือการวัดและประเมินการเรียนการสอนที่เป็นมาตรฐานเดียวกันในทุกระดับการศึกษา

ที่ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ในการจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในโรงเรียนของรัฐของชุมชนที่ผ่านมา ครูผู้สอนไม่สามารถบูรณาการการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้เนื่องจากครูอิสลามศึกษามีคนเดียวแต่ต้องสอนสองเกาะและนักเรียนแต่ละช่วงชั้นต้องเรียนร่วมกัน เช่น ป.1-ป.3 ต้องเรียนในห้องเรียนเดียวกันจึงทำให้การจัดการเรียนการสอนของครูไม่มีประสิทธิภาพและเข้มข้นตามช่วงวัยของนักเรียน ประชาชนจึงเห็นว่า การจัดการเรียนการสอนควร จะมีความเข้มข้นกว่า จึงจะทำให้เด็กสามารถเรียนรู้และเข้าใจวิถีปฏิบัติในหลักการอิสลามได้ดีมากยิ่งขึ้น ดังที่ ไชยา หาญทะเล (2557) กล่าวว่า ปัจจุบันครูอิสลามศึกษามีเพียงคนเดียวแต่ต้องรับผิดชอบสลับกันสอนทั้งสองเกาะ วันใดไปสอนเกาะบูโหลนคอนเด็กนักเรียนที่เกาะบูโหลนเล็กก็จะได้ไม่เรียน การพัฒนาศักยภาพของครูผู้สอนให้สามารถบูรณาการการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพและเกิดผลกับนักเรียนภายใต้ข้อจำกัดต่าง ๆ นั้นจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้ครูผู้สอนจะต้องมีเทคนิคต่างๆเพื่อให้นักเรียนสามารถเรียนรู้ได้อย่างง่ายและเข้าใจ

2. ด้านการศึกษานอกระบบ พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน

จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามโดยรวมอยู่ในระดับมาก ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการจัดการศึกษาอิสลามโดยมีโรงเรียนตาดีกา ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการให้มีการสอนแบบสถาบันการศึกษาปอเนาะ ดังที่ ซอหมาด โบหมาด บินจอ (2557) ได้กล่าวว่า การจัดการศึกษาอิสลามนอกระบบที่เห็นได้ชัดคือการจัดการศึกษาที่ใช้มัศยิดเป็นศูนย์กลางในการเรียนการสอน หรือที่เรียกว่า ตาดีกา บางแห่งก็จะใช้หลักสูตรของสมาคมคุรุสัมพันธ์ บางแห่งก็จะใช้หลักสูตรของคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด ซึ่งแต่ละพื้นที่

ก็จะเรียนปลีกย่อยกันไปแต่จะไม่ทั้งแก่นและเนื้อหาที่สำคัญในเรื่องที่จำเป็นของอิสลาม ซึ่งจะมีเกณฑ์ในการวัดและประเมินผล ซึ่งการวัดและประเมินผลจะเป็นสิ่งที่การันตีได้ว่าผู้ที่ได้รับการเรียนการสอนจะเป็นผู้ที่สามารถนำหลักการอิสลามที่จำเป็นไปปฏิบัติได้ไม่มากนักน้อย

ที่ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า จากเหตุผลดังกล่าวทำให้ประชาชนมีความต้องการจัดการศึกษาอิสลามด้านการศึกษานอกระบบโดยรวมอยู่ในระดับมาก และต้องการให้มีการจัดการศึกษาอิสลามโดยมีโรงเรียนคาตีกาอยู่ในระดับมากที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากเห็นว่าการจัดการเรียนการสอนในรูปแบบคาตีกา เป็นสิ่งที่เด็กสามารถเรียนรู้และเข้าใจได้ง่าย ซึ่งจะสอดคล้องกับวิถีและวัยของเด็ก ที่ผ่านมามีบุคคลจากข้างนอกอาสาสอนให้เด็กๆ ในวันเสาร์และวันอาทิตย์ บางครั้งก็ตอนเย็น แต่ด้วยข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์และการเป็นอยู่ที่ไม่สะดวก ทำให้ผู้ที่มาสอนได้เดินทางกลับภูมิลำเนา จึงทำให้เด็กและประชาชนรู้สึกว่าการเรียนการสอนคาตีกาจำเป็นที่จะต้องมีการต่อไป ส่วนการศึกษาในรูปแบบปอเนาะนั้นมีความเป็นไปได้น้อยเนื่องจาก ไม่เหมาะสมกับบริบทของพื้นที่ และชาวบ้านเห็นว่าน่าจะเคร่งขรึมและยากเกินไปที่จะเรียนรู้และเข้าใจ

3. ด้านการศึกษาตามอรรถศาสตร์ พบว่า ประชาชนในชุมชนมุสลิมเกาะบาหลี

จังหวัดสตูล มีความต้องการในการจัดการศึกษาอิสลามโดยรวมอยู่ในระดับมาก ข้อที่มีความต้องการมากที่สุดคือ ต้องการให้มีการสอนอัลกุรอานสำหรับเด็กในหมู่บ้าน ส่วนข้อที่มีความต้องการน้อยที่สุดคือ ต้องการศึกษาด้านอิสลามจากสื่ออื่นๆ เช่น แผ่นพับ ดังที่ อำหรีน เหมรา (2557) กล่าวว่าในการจัดการศึกษาอิสลามตามอรรถศาสตร์มีหลายรูปแบบที่สามารถทำได้ เช่น การสอนอัลกุรอานตามบ้าน การสอนอัลกุรอานที่มีสยิด หรือสอนศาสนาที่ตรงไหนก็ได้เพราะการสอนในลักษณะดังกล่าวไม่มีการวัดและประเมินผล แต่การประเมินผลจะขึ้นอยู่กับอัลลอฮ์ พระองค์จะเป็นผู้ประเมิน โดยผ่านการเจตนาและการกระทำ ซึ่งแน่นอนว่า การที่จะนำไปสู่การกระทำได้นั้นต้องผ่านการเรียนรู้เสียก่อน การจัดการศึกษาในลักษณะดังกล่าวมีความสำคัญมาก อาจถือว่าการจัดการศึกษาตลอดชีวิตก็ได้เพราะเรียนที่ไหนก็ได้

ที่ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ปัจจุบัน การจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาตามอรรถศาสตร์ในชุมชนชนประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง ทั้งนี้เนื่องจากไม่มีผู้นำศาสนาและผู้ที่จะมาสอนอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านจึงมีความต้องการที่จะศึกษามากที่สุด ยิ่งเฉพาะการศึกษาอัลกุรอานสำหรับเด็กและผู้ใหญ่ที่อิสลามถือว่ามีความสำคัญอันดับหนึ่ง เพราะการอ่านอัลกุรอานจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับการประกอบอิบาดะห์และการพำกิดต่ออัลลอฮ์(ช.บ.)ในทุกกิจกรรมของการดำเนินชีวิตของผู้ที่เป็นมุสลิม แต่สำหรับผู้ที่ไม่สามารถอ่านอัลกุรอานได้นั้นหมายความว่า เขาต้องอยู่ในภาวะการณั้ที่ย่างยากใน โลกอาคีเราะห์ จึงทำให้ประชาชนเห็นความสำคัญและต้องการที่จะให้มีการเรียนการสอนอัลกุรอานให้กับเด็กในหมู่บ้าน เพื่อเป็นเครื่องมือนำไปสู่การปฏิบัติอิบา

ค้ำเพื่อความสุขในโลกหน้า ดังที่ อิสมาอีลลุดดี จะปะกียา (2549) กล่าวว่า การจัดการศึกษาในอิสลามต้อง เริ่มต้นด้วยการเรียนรู้อัลกุรอานเพื่อใช้ในการแก้ปัญหาและพัฒนาคุณภาพชีวิต ของคนในชาติ เพราะการศึกษาในอิสลามเป็นการสร้างคนให้มีความสมบูรณ์และมีความสำเร็จตามความประสงค์ของอัลลอฮ์ โดยให้ทุกคนสามารถปฏิบัติตนเพื่อทำหน้าที่เป็นตัวแทน (เคาะลีฟะห์) ของอัลลอฮ์ การศึกษาในอิสลามจึงเป็นการสร้างความมั่งคั่งและความเจริญให้แก่มนุษย์ เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในทุกๆ ด้าน ทั้งร่างกาย อารมณ์ จิตใจ สังคม และสติปัญญา อัลกุรอานจึงเปรียบเสมือนธรรมนูญแห่งมนุษยชาติที่เพียบพร้อมด้วยทุกมาตราที่ สามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของมนุษย์ เพื่อเป็นบรรทัดฐานในการปฏิบัติใช้สู่ความสำเร็จสูงสุดทั้งโลกนี้และโลกหน้า

จากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่เคยมีประสบการณ์การทำงานกับชุมชนและเข้าใจบริบทของชุมชนมุสลิมเกาะบาหลี เกี่ยวกับแนวทางในการจัดการศึกษาอิสลาม มีสาระสำคัญที่ควรนำมาอภิปรายผลดังนี้

1. ด้านการศึกษาในระบบ ส่วนใหญ่เห็นว่า แนวทางที่เป็นไปได้ในการจัดการศึกษาอิสลามคือ การพัฒนาการจัดการเรียนการสอนวิชาอิสลามศึกษาซึ่งเป็นรายวิชาที่มีอยู่แล้วในโรงเรียนสามัญ ให้มีความเข้มข้นมากขึ้นและมีชีวิตชีวา โรงเรียนสามัญและชุมชนอาจจะร่วมมือกันในเรื่องทรัพยากรเงินทุน โดยจ้างครูอิสลามศึกษาสอนพิเศษให้กับเด็กและประชาชนอาจจะให้ค่าตอบแทนเป็นรายชั่วโมง หรือให้เงินเดือน โดยอาจจะแบ่งการเรียนการสอนเป็นสองช่วงคือ สอนช่วงวันเสาร์อาทิตย์ในเวลากลางวัน และสอนตอนกลางคืนในวันปกติ อาจจะแบ่งการเรียนการสอนให้กับเด็กและผู้ใหญ่ โดยใช้โรงเรียนและมัสยิดเป็นฐานในการจัดการเรียนการสอน อาจมีการปรับหลักสูตรให้สอดคล้องกับความต้องการและพื้นฐานของเด็กและคนในชุมชน สอดคล้องกับนุกูล ชูญัย (2540) ปัญหาการใช้หลักสูตรอิสลามศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2535 ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตการศึกษา 2 พบว่าด้านการจัดการเรียนการสอน รัฐควรลดเนื้อหาบางรายวิชาเพื่อให้เหมาะสมกับเวลา และควรจัดอบรมเทคนิควิธีการสอนแก่ครูสอนศาสนา ผลการวิจัยที่เป็นเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะว่าควรมีการปรับเนื้อหาของหลักสูตรให้มีความเหมาะสมกับผู้เรียนและสอดคล้องกับพื้นฐานของเด็ก และปัญหาปรับลดหลักสูตรแกนกลางในวิชาอัลกุรอานให้มีความง่าย เรียนสุเราะห์ที่สั้นๆ มีจำนวน โองการน้อย ให้สอดคล้องกับพื้นฐานของเด็กนักเรียน โดยปรับเนื้อหาของหลักสูตรให้มีความเหมาะสมกับผู้เรียนและสอดคล้องกับพื้นฐานของเด็ก ปรับหน่วยการเรียนรู้ให้ง่ายในแต่ละระดับชั้นและท้องถิ่น อย่านำมีความยากต่อเด็กที่มีพื้นฐานทางศาสนาน้อย ปรับลดหลักสูตรแกนกลางในวิชาอัลกุรอานให้มีความง่าย เรียนสุเราะห์ที่

สั้นๆ มีจำนวนโครงการน้อย ให้สอดคล้องกับพื้นฐานของเด็กนักเรียน ปรับหน่วยการเรียนรู้ให้ภายในแต่ละระดับชั้นและท้องถิ่น เนื้อหาในหลายเรื่องไม่สอดคล้องกับพื้นฐานของเด็ก เพราะเด็กมีพื้นฐานทางศาสนาน้อย ทำให้เด็กรู้สึกที่มีความยากและปรับให้สอดคล้องกับพื้นฐานทางการเรียนศาสนา ภาคีครูอื่นจากที่บ้าน ควรปรับปรุงหลักสูตรใหม่ให้สอดคล้องกับพื้นฐานของเด็ก สอนตามหลัก สูตรทุกเรื่องไม่ได้ แต่สอนเน้นหลักการพื้นฐานให้เด็กนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน สอดคล้องกับ มุฮัมมัดนาเซ สามะ (2551) ได้ศึกษาสภาพและปัญหาการจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาใน โรงเรียนของรัฐที่เปิดสอนสองหลักสูตร จังหวัดยะลา พบว่าปัญหาเรื่องนักเรียนที่มีพื้นฐานไม่เหมือนกัน บางคนอ่อนมาก เก่งมากจึงยากต่อการดำเนินการสอนสำหรับแนวทางแก้ไข คือ จัดอบรมวิธีการสอนทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ รองลงมาคือ จัดอบรมเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ส่วนแนวทางที่น้อยที่สุดคือให้มีการวัดความรู้พื้นฐานก่อนที่จะแยกห้องเพื่อสะดวกต่อการดำเนินการสอนและการจัดทำแผนการสอน ผลการวิจัยที่เป็นเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะว่าหลักสูตรแกนกลางอิสลามศึกษาพุทธศักราช 2551 มีเนื้อหาของหลักสูตรสูงมาก ครูสอนได้ไม่หมดและพื้นฐานของเด็กรับเนื้อหาไม่ได้ มีความยากมากเกินไปพื้นฐานของเด็กนักเรียนด้านศาสนาน้อย เด็กบางพื้นที่ไม่มีพื้นฐานทางความรู้ศาสนา ไม่ได้เรียนวิชาพื้นฐานทางศาสนาเลย ทำให้เรียนไม่ทันกับหลักสูตร ไม่มีความเหมาะสมกับผู้เรียน ไม่สอดคล้องกับพื้นฐานของเด็ก บางหน่วยการเรียนรู้อาจยากไปสำหรับแต่ละระดับชั้นเมื่อเทียบกับนักเรียนแต่ละท้องถิ่น เช่น ในวิชาอัลกุรอานยาก เนื้อหาที่ให้ให้นักเรียนเรียนเป็น สุเราะห์ที่ยากและมีจำนวน ใองการมากสอนไม่ทันตามหลักสูตร เนื้อหาต้องจำยากไป ครูต้องมาปรับหลักสูตรใหม่ให้สอดคล้องกับพื้นฐานนักเรียน ดังที่ หรณ หัสมา (อ้างถึงในลูกมาน หนูยาหมาด , 2557) กล่าวว่า สามารถปรับหลักสูตรใหม่ให้สอดคล้องกับพื้นฐานนักเรียน ปรับเนื้อหาหลักสูตรได้ ให้เหมาะสมกับพื้นฐานของเด็ก โดยเฉพาะวิชาอัลกุรอาน ครูสามารถปรับแก้หลักสูตรรายแผน ปรับเนื้อหาเข้ากับตัวเด็ก ไม่จำเป็น ต้องเรียนครบทุกสาระแต่ทำอย่างไรให้สอนคนให้เป็นคนดี ตามศักยภาพ ให้เหมาะสมกับคน เน้นการสอนคน อย่าสอนหนังสือและอย่าเน้นวัดผล อย่าสอนแบบการลงทุนที่สูญเปล่า ลงทุนแล้วให้ได้กลับมาบ้าง เหมือนกับวิชาอัลกุรอานสอนแล้วสมควรให้เด็ก ได้อัลกุรอานบ้างก็ยั้งดี ดีกว่าไม่ได้อะไรเลย และวิชาอิสลามศึกษาอย่าลืมนว่าเป็นการสอนเพื่อพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม ไม่ใช่เน้นสอนให้เด็กเป็นอุลามาอ์หรือนักปราชญ์ นักวิชาการและหากสอนตามหลักสูตรตรงทุกเรื่องไม่ได้ ก็ควรสอนเน้นหลักการพื้นฐานให้เด็กปฏิบัติในชีวิตประจำวันตามที่สุวัจน์ มาลินี (2556) กล่าวว่า ครูผู้สอนควรบริหารการสอนตามหลักสูตรให้ครบ ให้นักเรียนได้เรียนรู้ให้ครบวงจร สอนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของเด็ก อย่าสอนแต่ละหมาดอย่างเดียว เพราะอิสลามเป็นวิถีชีวิตที่ต้องให้นักเรียนเรียนรู้ให้ครบทุกเรื่องทั้งอากิอะฮ์ ฟิกฮ์ เศรษฐศาสตร์ กฎหมาย ประวัติศาสตร์ ครอบครั้ว จริยธรรม ฯลฯ

เมื่อพบเด็กหลากหลายทางพื้นฐานศาสนาครูต้องบูรณาการหลักสูตรจากทั้งของศาสดา ครูสัมพันธ์ มาประยุกต์ใช้กับเด็กสามัญ พื้นฐานสอนให้เหมาะสมและสำคัญเวลาร่างหลักสูตรควรรีให้อาคน หลายภาคส่วนที่เกี่ยวข้องกับหลักสูตรเช่น ผู้อำนวยการโรงเรียน ครู ผู้ปกครอง ผู้นำศาสนาตลอด จนนักเรียนมาร่วมคิดร่วมประเมินและหาข้อปรับปรุง และถึงแม้จะมีการลดทอนเนื้อหาของวิชาอัล กุรอานแต่ครูต้องให้ความสำคัญกับวิชาอัลกุรอานเป็นอย่างยิ่งสรุปคือเนื้อหาวิชาต่างๆมีการปรับลด ได้ตามความเหมาะสมกับพื้นฐานของเด็ก แต่ก็เป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่งที่ครูต้องพยายามสอน สร้าง ทักษะคตินักเรียนเรียนรู้ในสิ่งที่หลักสูตรกำหนดมา สิ่งที่ยากเพื่อเป็นความรู้ใหม่ที่ควรศึกษา ค้นคว้า และค้นพบ และที่ขาดไม่ได้คือการให้ความสำคัญกับวิชา อัลกุรอาน สมควรให้มีการเรียน ทุกระดับชั้น ทุกเทอมทุกคาบสอนจะเป็นการดีเพื่อให้เป็นผลดีต่อเด็กในแง่ของหลักศรัทธา การ ปฏิบัติในวิถีชีวิตประจำวันและในแง่ของการมีสติปัญญาที่เฉลียวฉลาด ดังที่ท่านอิบ努 สีนาได้ให้ ความฝึกฝนเด็กๆในขณะที่พวกเขาอายุยังน้อย ฝึกฝนให้เด็กๆ มีสติปัญญาที่เฉลียวฉลาด ท่านเชื่อว่า การฝึกฝนทางสติปัญญาควรเริ่มด้วยการศึกษาอัลกุรอาน ศึกษาภาษาอาหรับ หลักการทางศาสนา และกวีนิพนธ์อาหรับ ท่านแนะนำให้เด็กท่องจำอะฮ์ซุดต่างๆหรือแม้กระทั่งท่องจำกวีนิพนธ์อาหรับ ก็สามรถลับสติปัญญาของเด็กได้เป็นอย่างดี เพราะการท่องจำสิ่งเหล่านี้ทำให้การจำของมนุษย์ ใ้ได้รับการพัฒนา ดังนั้นครูพยายามสร้างทัศนคติให้นักเรียนเห็นความ สำคัญและประโยชน์ของการ อ่านและท่องจำอัลกุรอานและพยายามปลูกฝังให้กับเด็กตั้งแต่เล็กๆ ดังที่ท่านอัลฆะซาลีมีทัศนะ ว่า การศึกษาของเด็กควรเริ่มจากการศึกษาอัลกุรอานสำหรับการเรียนการสอนวิชาต่างๆนั้น ท่านถือ ว่าเป็นหน้าที่ของครูผู้สอนที่จะต้องจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับความสนใจและความต้องการของ เด็กเพราะการเรียนรู้วิชาที่ตนสนใจจะทำให้การเรียนการสอนมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า การพัฒนาการเรียนการสอนอิสลามศึกษาที่มีอยู่แล้วใน โรงเรียนสามัญให้มีความเข้มข้นสอดคล้องกับความต้องการของคนในชุมชน จะช่วยให้ชุมชน เข้าถึง โอกาสทางการศึกษาอิสลามได้ง่ายโดยไม่มีเงื่อนไขและอุปสรรคอย่างอื่นมาเกี่ยวข้อง ดังที่ อิบราฮีม ณรงครักษาเขต (2548) กล่าวว่า การศึกษามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อมวลมนุษยชาติ เพราะ การศึกษาเปรียบเสมือนดวงประทีปส่องนำชีวิต เป็นประจักษ์ของความสำเร็จ และเป็นกุญแจแห่งอารย ธรรม ดังนั้นจึงไม่มีประชาชาติใดในโลกอันกว้างใหญ่นี้ที่ปฏิเสธความสำคัญของการศึกษา

2. ด้านการศึกษานอกระบบ ส่วนใหญ่เห็นว่า จะต้องผลักดันให้มัศยิดได้รับการจด ทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย หรือหาช่องทางที่จะทำให้มัศยิดได้รับการรับรองการเป็นนิติ บุคคล เพราะปัจจุบันชุมชนและมัศยิดตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติไม่สามารถจดทะเบียนได้ตาม กฎหมาย ถ้าผลักดันสำเร็จมัศยิดก็จะได้รับงบประมาณอุดหนุนจากรัฐ ทำให้สามารถนำงบประมาณ มาพัฒนาและจัดการเรียนการสอนอิสลามศึกษาในชุมชนได้ตามความตั้งใจของคนในชุมชน เช่น

การจัดการจัดการเรียนการสอนแบบคาตีกาแบบคุรุสัมพันธ์หรือแบบปอเนาะ ซึ่งโรงเรียนและชุมชนจะต้องทำงานร่วมกันเพื่อผลักดันให้เกิดขึ้น และในระยะสั้นจำเป็นที่จะต้องประสานผู้มีจิตอาสาจากบนฝั่งมาเป็นผู้สอน โดยชุมชนอาจจะต้องเรียกรายได้จากคนในชุมชนเองเพื่อให้เป็นสินน้ำใจเป็นค่าเดินทางและค่าตอบแทนเล็กน้อยให้ผู้สอน สำหรับการจัดการศึกษาในระยะยาวจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนในเกาะนุโหล่นได้รับการศึกษาที่สูงกว่าชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น โดยการผลักดันให้นักเรียนที่เรียนจบมัธยมต้นไปเรียนต่อจนจบระดับปริญญาตรีและสร้างความเข้มแข็งให้เยาวชนสามารถกลับมาสอนศาสนาให้คนในหมู่บ้านและพัฒนาหมู่บ้านในด้านอื่นๆ ดังที่ ซอหมาด โบหมาดบินจอ (2557) กล่าวว่า อันดับแรกจะต้องเริ่มที่สำนักงานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดสตูล ที่ต้องเข้าไปผลักดันให้มีมัสยิดที่จดทะเบียนถูกต้องและมีอิหม่าม มีคณะกรรมการบริหารมัสยิด มีทะเบียนสำปบุรุษ ให้มีผู้รับผิดชอบ เพราะตอนนี้ปัญหาคือไม่มีผู้รับผิดชอบอย่างเป็นทางการจะลักษณะ เมื่อไม่มีผู้รับผิดชอบโดยตรงก็จะทำให้การขับเคลื่อนติดขัดไม่ต่อเนื่อง จะอาศัยผู้มีจิตอาสาจากบนฝั่งไปช่วยก็คงไม่ต่อเนื่อง เพราะอยู่บนเกาะระยะทางไกลและลำบากจะเกิดความเหน็ดเหนื่อย และ আহมัด หลีขารี (2558) กล่าวว่า คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดมีบทบาทที่จะต้องเป็นพี่ใหญ่ในการดูแลกิจการทางศาสนาและการให้การศึกษอิสลาม โดยมีมัสยิดในชุมชนเองจะต้องมีบทบาทในการส่งเสริมการศึกษาศาสนาทั้ง 2 ภาคคือภาคฟรุฎอฮ์น (ภาคบังคับระดับปัจเจกบุคคล) และภาคฟรุฎุกิฟายะฮ์ (ภาคบังคับระดับสังคม) ในส่วนของภาคฟรุฎุกิฟายะฮ์(ภาคบังคับระดับสังคม)นั้น มัสยิดควรมีแผนในการส่งเสริมเยาวชนในชุมชนให้ได้เรียนศาสนาในระดับสูงขึ้น ทั้งในประเทศ และต่างประเทศ พร้อมทั้งให้โอกาสเยาวชนเหล่านั้น ในการแสดงความสามารถในรูปแบบของการอ่านคุตบะฮ์ (เทศนาธรรม) การเป็นอิหม่ามนำละหมาด และการบรรยายศาสนธรรม เป็นต้น

สำหรับการศึกษาภาคสามัญและวิชาชีพนั้น แม้ว่าคำนิยามมัสยิดใน พ.ร.บ. การบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 จะไม่ได้ระบุไว้ แต่ก็ถือเป็นหน้าที่ของมัสยิดที่จะต้องเข้าไปดูแลส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนมีโอกาสศึกษาวิชาชีพ และวิชาสามัญเกินภาคบังคับ และควรเปิดโอกาสให้คนกลุ่มนี้ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนามัสยิดให้มากขึ้น

นอกเหนือจากการส่งเสริมการศึกษาดังกล่าวซึ่งเป็นการศึกษาในระบบแล้ว มัสยิดจะต้องส่งเสริมการศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัยอีกด้วย ซึ่งการศึกษาทั้งสองระบบนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการพัฒนาการศึกษาของชุมชนมุสลิมในปัจจุบัน เนื่องจากสัปปุรุษส่วนใหญ่ไม่ได้อยู่ในวัยและสถานภาพที่จะศึกษาในระบบได้ ดังนั้นมัสยิดจึงต้องส่งเสริมให้มีการเรียนการสอน การอบรมในวาระต่างๆ ตามความเหมาะสม อาทิเช่น การอบรมศาสนาประจำเดือน การอบรมเยาวชนประจำปี (ค่ายอบรมเยาวชนภาคฤดูร้อน) การอบรมมุอัลลัฟ(มุสลิมใหม่) การอบรม

กลุ่มมุสลิมะฮฺ(สตรี) กลุ่มแม่บ้าน การอบรมกอรี(นักอ่าน) และการอบรมวิชาชีพต่างๆ เป็นต้น สอดคล้องกับ นิเลาะ แวอุเซ็ง และคณะ (2551) ได้ศึกษาสภาพปัญหา และความต้องการในการจัดการศึกษาของสถาบันศึกษาปอเนาะในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า แนวทางการพัฒนาการจัดการเรียนการศึกษาของสถาบันศึกษาปอเนาะ ด้านปัจจัยนำเข้า ควรมีค่าตอบแทนในรูปเงินเดือนประจำแก่โต๊ะครูและผู้ช่วยโต๊ะครู จัดให้มีสวัสดิการต่างๆ ให้แก่โต๊ะครูและผู้ช่วยโต๊ะครู และควรสนับสนุนเงินอุดหนุนผู้เรียนที่ศึกษาอยู่ในสถาบันศึกษาปอเนาะเป็นรายหัวในอัตราที่เหมาะสมตามสภาพที่เป็นจริง

ด้านกระบวนการจัดการศึกษาควรกำหนดเป้าหมายให้มีความชัดเจนและง่ายต่อการปฏิบัติส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาด้านการใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีทางการศึกษาเพื่อการเรียนการสอนการจัดเผยแพร่ผลงานหรือกิจกรรมที่ดำเนินโดยสถาบันศึกษาปอเนาะเพื่อให้สังคมได้เรียนรู้และเข้าใจจัดอบรมเกี่ยวกับเทคนิคการเป็นผู้นำองค์กรและการคิดสร้างสรรค์จัดทำกิจกรรมสัมพันธ์ชุมชน ควรจัดโครงสร้างการบริหาร ขอบข่าย และภาระงานให้มีความชัดเจนและสามารถปฏิบัติได้จริง

ผู้วิจัยเห็นว่า มัสยิดและโรงเรียนเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะนำไปสู่การจัดการศึกษานอกระบบให้เกิดขึ้นได้ในชุมชน โดยอาศัยการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนระหว่างครูโรงเรียนสามัญและประชาชนในชุมชนซึ่งจำเป็นที่จะต้องมีส่วนร่วมหรือผู้นำเป็นผู้ดำเนินการดังที่ อัลลอฮ์ได้ตรัสไว้ในอัลกุรอานซูเราะห์ อาลิอิมรอน อายะห์ที่ 104

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ

الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾

แปลความว่า : “จงให้มีขึ้นจากหมู่พวกเจ้า ซึ่งคณะบุคคลผู้ทำการเรียกร้อง เชิญชวนสู่ความดี สั่งการให้กระทำการที่ควร และยับยั้งมิให้กระทำการอันไม่พึงประสงค์ คนเหล่านี้เองที่จะเป็นผู้ประสบความสำเร็จ”

โดยนัยแห่งโองการนี้ วิสุทธิ์ บิลลาเตะ (2553) ได้อธิบายจากการศึกษากระบวนการดำรงอัตลักษณ์มุสลิมกับการสร้างชุมชนเข้มแข็งกรณีศึกษา : ชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ ว่า ประชาคมมุสลิมต้องรับผิดชอบในการสรรหาบุคคลผู้ซึ่งจะทำหน้าที่บริหารจัดการสังคมในฐานะประมุขหรือผู้นำ โดยวัตถุประสงค์หลักคือเพื่อให้ความดีได้แพร่หลายและยับยั้งความชั่วมิให้

แพร่กระจาย เมื่อความดี ความชั่ว ต้องใช้มาตรฐานแห่งศาสนาตัดสิน อีกทั้งการสถาปนาความดีให้เป็นเสาหลักของสังคม และการขจัดปัดเป่าความชั่วร้าย ล้วนต้องอาศัยอำนาจบริหารจัดการทั้งสิ้น ดังนั้น มัสยิดบ้านเหนือจึงดำรงอยู่ทั้งในฐานะศาสนสถาน และสถาบันบริหารจัดการความดี ความชั่วในสังคมด้วย เห็นได้จากการจัดตั้ง ศูนย์บริหารกิจการชุมชน มัสยิดบ้านเหนือ ขึ้น ซึ่งสะท้อนว่ามัสยิดทำหน้าที่เป็นสถาบันการเมืองที่ได้ก้าวล่วงไปสู่การจัดการวิถีชุมชนด้วย

3. ด้านการศึกษาตามอรรถาธิบาย ส่วนใหญ่เห็นว่า จะต้องใช้โรงเรียนสามัญในฐานะที่เป็นกลไกของรัฐเติมเต็มในส่วนที่ยังขาดอยู่ ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงอัตลักษณ์และสอดคล้องกับวิถีของคนในชุมชน ซึ่งนอกจากจะจัดการเรียนการสอนให้คนในชุมชนได้รู้ถึงหลักวิชาการศาสนาขั้นพื้นฐานแล้ว ก็จะต้องให้รู้ถึงอัตลักษณ์ของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาด้วย เช่น การให้ครูอิสลามศึกษาเป็นผู้นำและเริ่มต้นในกระบวนการจัดการเรียนการสอน ครูโรงเรียนสามัญจะต้องเป็นแบบอย่างสร้างแรงจูงใจและกระตุ้นให้ผู้ที่มีพื้นฐานทางด้านศาสนาที่สอนเด็ก ๆ และคนในชุมชน ดังที่พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 มาตรา 15 ระบุว่า การจัดการศึกษามี 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย มาตรา 25 ระบุว่า รัฐต้องส่งเสริมการดำเนินงานและจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบ ได้แก่ ห้องสมุดประชาชน พิพิธภัณฑ์ หอศิลป์ สวนสัตว์ สวนสาธารณะ สวนพฤกษศาสตร์ อุทยานวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ศูนย์กีฬาและนันทนาการ แหล่งข้อมูลและแหล่งการเรียนรู้อื่นอย่างเพียงพอ และมีประสิทธิภาพ และมาตรา 29 ระบุว่า ให้สถานศึกษาร่วมกับบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรชุมชนชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่นๆ ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนโดยจัดกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน มีการจัดการด้านการอบรม มีการแสวงหาความรู้ ข้อมูลข่าวสาร และรู้จักเลือกสรรภูมิปัญญา และวิทยาการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาชุมชนให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการ รวมทั้งวิธีการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์พัฒนาระหว่างชุมชน เช่นเดียวกับที่สุไลมาน ยังปากน้ำ (2557) กล่าวว่า ในการจัดการศึกษาอิสลามระดับการศึกษาอิสลามตามอรรถาธิบายโรงเรียนสามัญของรัฐที่อยู่บนเกาะจะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการเรียนการสอนตามอรรถาธิบายด้วยไม่มากนักน้อย เช่น เรื่องงบประมาณในการจัดการเรียนการสอน เรื่องครูผู้สอน เรื่องการประสานงานเพื่อให้เกิดการเรียนการสอน

ผู้วิจัยเห็นว่า โรงเรียนสามัญในฐานะที่มีบุคลากรที่มีความรู้และมีศักยภาพ สามารถที่จะเข้าไปช่วยผลักดันและขับเคลื่อนโดยการสร้างการมีส่วนร่วมกับชุมชน ทั้งนี้การศึกษาตามอรรถาธิบายถือเป็นการศึกษาที่บุคคลทุกกลุ่มสามารถเข้าถึงได้ และมีความจำเป็น หากมีโรงเรียนมีการช่วยเหลือและผลักดันจะทำให้ชุมชนมีชีวิตชีวาในหลักปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับศาสนามากขึ้น ทั้งยังจะ

นำไปสู่ความถึงพอใจ ความรักความสามัคคี ความใกล้ชิดกันระหว่างชุมชนกับโรงเรียน ดังที่อัลลอฮ์(ซ.บ.) ได้กล่าวกำชับให้มนุษย์ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในอัลกุรอานซูเราะห์ อัลมาอิดะห์ อายะห์ที่ 2

وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ

الْعِقَابِ

แปลความว่า : และพวกจงช่วยเหลือกันในเรื่องที่เป็นคุณธรรม และความยำเกรง และจงอย่าช่วยกันในเรื่องที่เป็นบาป และเป็นศัตรูกันและพึงเกรงกลัวอัลลอฮ์เถิด แท้จริงอัลลอฮ์นั้น เป็นผู้ทรงรุนแรงในการลงโทษ

5.5 ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. โรงเรียนของรัฐบาลควรพัฒนาการจัดการศึกษาอิสลามด้านการศึกษาระบบในรูปแบบการสอนวิชาอิสลามศึกษาที่มีอยู่แล้วในโรงเรียนให้มีความเข้มข้นกว่าเดิม และให้มีการจัดการเรียนการสอนขึ้นอย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่อง โดยการจัดการเรียนการสอนในลักษณะดังกล่าวจะสร้างความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณอิสลามให้แก่เด็กซึ่งจะนำไปสู่การต่อยอดการจัดการศึกษาในรูปแบบอื่นๆ ภายในเกาะได้
2. ควรส่งเสริมให้มีการจัดการศึกษาอิสลามด้านการศึกษานอกระบบในรูปแบบตาดีกาหรือคุรุ่มสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง
3. ควรส่งเสริมให้มีการจัดการศึกษาอิสลามด้านการศึกษาตามอัธยาศัยในรูปแบบการสอนอัลกุรอานให้แก่เด็กในหมู่บ้านให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้การจัดการเรียนการสอนอัลกุรอานสำหรับผู้ใหญ่ก็เป็นสิ่งจำเป็นเช่นเดียวกัน เนื่องจากกลุ่มดังกล่าวส่วนใหญ่มีความต้องการเพราะยังไม่สามารถอ่านอัลกุรอานได้อย่างถูกต้อง
4. โรงเรียนรัฐบาลที่ตั้งอยู่ในชุมชนควรเป็นองค์กรหลักในการในการดำเนินการหรือส่งเสริมให้เกิดการจัดการศึกษาอิสลามในรูปแบบต่างๆ ขึ้นตามที่ประชาชนต้องการทั้งนี้ต้องคำนึงถึงเงื่อนไขและปัจจัยข้อจำกัดต่างๆ รวมทั้งการสร้างการมีส่วนร่วมจากประชาชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่างๆ เช่น สำนักงานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดสตูล สำนักงาน

การศึกษาเอกชนจังหวัดสตูล องค์การบริหารส่วนตำบลปากน้ำและหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องร่วมกัน ผลักดันขับเคลื่อนให้เกิดการจัดการศึกษาอิสลามขึ้นในเกาะบูโหลนอย่างแท้จริง

5. รัฐบาลควรมีแนวทางหรือข้อยกเว้นที่จะทำให้มัสยิดบ้านเกาะบูโหลนได้รับการจดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย ทั้งนี้มัสยิดคือเครื่องมือสำคัญที่จะทำให้ชุมชนได้รับงบประมาณสนับสนุนจากรัฐบาลซึ่งนำไปสู่การก่อให้เกิดการจัดการศึกษาในรูปแบบต่างๆขึ้นได้ในชุมชน

6. โรงเรียนและชุมชนควรส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนในเกาะบูโหลนได้รับการศึกษาที่สูงกว่าชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น โดยการผลักดันหรือสนับสนุนทุนการศึกษาทั้งจากภายในเกาะและจากองค์กรภายนอกให้นักเรียนที่เรียนจบมัธยมต้น ไปเรียนต่อจนจบระดับปริญญาตรีและสร้างความเข้มแข็งให้เยาวชนสามารถกลับมาพัฒนาหมู่บ้าน ซึ่งถือเป็นการพัฒนาชุมชนชน และทำให้การจัดการศึกษาอิสลามเกิดขึ้นในระยะยาวและมั่นคง

5.6 ข้อเสนอแนะในการจัดทำวิจัยครั้งต่อไป

1. การศึกษาบทบาททางสังคมของชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล ถือเป็น การนำเสนอปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชนเกือบทุก ด้าน ไม่ว่าจะเป็นข้อจำกัดและข้อได้เปรียบ นักวิจัยหรือคนภายนอกที่ไม่ได้คลุกคลีและเข้าใจปัญหาที่ซับซ้อนในชุมชน จำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจก่อนการเข้าไปทำการวิจัยหรือพัฒนาในด้านอื่นๆ ทั้งนี้เพื่อป้องกันการเกิดข้อผิดพลาดที่อาจส่งผลกระทบต่อคนหรือกลุ่มบุคคลต่างๆในชุมชน

2. ควรมีการศึกษาวิจัยในรูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research : PAR) โดยให้ชุมชนและผู้มีบทบาทในการจัดการศึกษาอิสลาม ทุกภาคส่วนเข้าไปมีส่วนร่วมในการวิจัย เพื่อที่จะให้มีการจัดการศึกษาอิสลามเกิดขึ้นได้อย่างแท้จริงและยั่งยืนในชุมชนมุสลิมเกาะบูโหลน จังหวัดสตูล

3. ควรมีการศึกษาวิจัยชุมชนที่มีบริบทและความพร้อมแตกต่างกันเช่น ชุมชนเกาะที่อยู่ห่างไกลฝั่ง ชุมชนเกาะที่อยู่ใกล้ฝั่ง ที่มีขนาดเล็กและขนาดใหญ่ เพื่อจะได้เห็นสภาพปรากฏการณ์ ปัญหาและแนวทางที่หลากหลายในการจัดการศึกษาอิสลาม